

An Epistemological Analysis of Lonergan's 'Unrestricted Desire' in the Refutation of the Reductionist Model of Religion

Seyyed Mohsen Hashemi

PhD Student in Philosophy of Religion, Department of Philosophy of Religion, University of Tehran, Tehran, Iran. Email: hashemi.mohsen.s@ut.ac.ir

Article Info

Article type:

Research Article

Article history:

Received: 19 June 2026

Accepted: 5 September 2026

Published Online: 23 September 2026

Keywords:

Epistemology, Unrestricted Desire, Lonergan, Reductionism, Projection Hypothesis, The Unconditioned, Rationality

ABSTRACT

This article aims to fundamentally refute the reductionist model of religion (such as Feuerbach's projection hypothesis and Freud's psychological illusion) by conducting an epistemological analysis of Bernard Lonergan's 'Unrestricted Desire to Know'. The core hypothesis is that reductionists have diminished religion to mere defect, need, or projection of attributes by disregarding the essential and necessary structure of human consciousness. The methodology is analytical-critical, focusing on Lonergan's four levels of consciousness. The paper demonstrates that the Unrestricted Desire to Know is not a mere psychological or compensatory drive but an unconditioned and essential orientation that necessarily compels reason toward accepting an "Unconditioned Being". From Lonergan's epistemological perspective, this desire is not a deficiency requiring consolation, but the actual perfection of the cognitive process. Consequently, reductionist models—by denying the ultimate object of this desire—effectively challenge the validity of the entire system of human rationality and knowledge, rendering them epistemologically invalid.

Cite this article: Hashemi, S. M. (2026). An Epistemological Analysis of Lonergan's 'Unrestricted Desire' in the Refutation of the Reductionist Model of Religion. *Shenakht*, 19(3), 167-187.
<http://doi.org/10.48308/kj.2026.244998.1445>

Extended Abstract

The origin and epistemic status of religious belief constitute a central problem in modern philosophy of religion. Reductionist approaches seek to explain religion not through an objectively existing transcendent reality but through mechanisms internal to human beings. Two influential forms of reductionism are found in Sigmund Freud's psychological account and Ludwig Feuerbach's projection theory. Freud interprets religious belief as an illusion rooted in human helplessness, anxiety, and the need for psychological compensation, particularly in response to suffering, death, and uncontrollable forces of nature. Feuerbach, by contrast, explains God as the externalization and idealization of human qualities and perfections. Despite their differences, both approaches deny that religious belief has an objective transcendent referent. The present study critically examines this reductionist model from an epistemological perspective through Bernard Lonergan's analysis of human consciousness and his concept of the "unrestricted desire to know." The central argument is that reductionist explanations fail to adequately account for the essential structure and intrinsic orientation of human cognition and consequently encounter a fundamental epistemological difficulty.

Lonergan understands knowing as a dynamic, structured, and purposive activity rather than a passive reception of information. Human consciousness possesses an invariant structure consisting of four interconnected levels: experience, understanding, judgment, and decision or responsible action. At the first level, the subject attends to data; at the second, the mind seeks insight and intelligibility; at the third, it critically evaluates possible answers and asks whether they are true; and at the fourth, it deliberates about value and determines whether recognized truths should be realized in action. The entire process is dynamically oriented toward truth and intelligibility. At its center lies the "unrestricted desire to know," which is not an ordinary psychological wish or emotional need but an intrinsic orientation of intelligence toward complete and unrestricted understanding. Human questioning does not possess an arbitrary internal stopping point: every conditioned answer may generate further questions concerning its grounds or conditions. Thus, rational consciousness remains directed toward an ultimate and unconditioned intelligibility.

This framework provides a direct challenge to Freud's explanation of religion as compensation for human weakness. Freud maintains that the vulnerability experienced during childhood is reproduced in adulthood when human beings confront nature, injustice, suffering, and death. The psyche consequently projects the image of a powerful protective father onto the transcendent realm and develops belief in a divine being capable of providing security, justice, and immortality. From Lonergan's perspective, however, this account conflates contingent psychological needs with the

intrinsic desire of intelligence. A need for security may arise from vulnerability, but the unrestricted desire to know cannot be reduced to such a need. Human intelligence continues to ask questions even when immediate psychological needs have been satisfied. The desire for truth is therefore not merely a passive response to deficiency but a constitutive principle of rational consciousness. It represents, in Lonergan's terms, an actuality and perfection of the human spirit rather than a pathological mechanism requiring compensation.

Lonergan's analysis also challenges Feuerbach's projection hypothesis. Feuerbach argues that human beings detach their own essential perfections—such as knowledge, love, goodness, and power—from themselves, absolutize them, and project them onto a transcendent being. God is consequently interpreted as an idealized representation of the human essence. Lonergan's epistemological analysis challenges this explanation by maintaining that the movement of intelligence toward the unrestricted is not an arbitrary act of imagination or idealization. The unrestricted desire to know expresses a structural demand internal to rational inquiry itself. Intelligence cannot simply stop with a conditioned explanation because every conditioned explanation remains open to further questioning. The movement toward the unconditioned therefore arises not merely from dissatisfaction with human limitations but from the intrinsic dynamism of cognition. The desire does not create its ultimate object by projecting human qualities; rather, it directs intelligence toward the possibility of an ultimate ground of intelligibility.

The notion of the Unconditioned is therefore central to Lonergan's argument. The unrestricted desire to know does not imply that human beings already possess complete knowledge, nor does it mean that every person explicitly experiences a desire for God. It means that intelligence is structurally open to unrestricted questioning and cannot arbitrarily impose an absolute limit upon its search for truth. Lonergan connects this orientation with the Unconditioned, understood as the ultimate ground that does not itself require a further condition or explanation. In this sense, the reference to God is intended to arise not from psychological desire alone but from the internal norms of rational inquiry. If human intelligence is genuinely oriented toward truth, then the possibility of an unrestricted and ultimately intelligible ground of reality becomes epistemologically significant.

This argument becomes clearer in Lonergan's contrast with Kant. Kant likewise recognizes that human reason is naturally directed toward the unconditioned, but he maintains that theoretical reason cannot legitimately infer the objective existence of God from this tendency. Ideas such as God, the soul, and the world as a totality have a regulative role but cannot establish the existence of their objects beyond possible experience. Lonergan accepts the structural insight that reason is directed toward the unconditioned but rejects the conclusion that this orientation is merely a source of

transcendental illusion. For him, the unrestricted desire to know is constitutive of cognition and is closely connected with the conditions of rational judgment. The difference, therefore, concerns whether the orientation toward the unconditioned should be interpreted primarily as a regulative feature of reason or as an epistemically significant dynamism directed toward ultimate intelligibility.

On this basis, the study argues that reductionist theories generate an epistemological paradox. If the deepest and most fundamental orientation of human intelligence toward truth is itself fundamentally deceptive when it reaches the question of ultimate reality, then the reliability of the same cognitive capacities in other domains becomes difficult to justify. This does not mean that every human judgment immediately becomes invalid if God is denied. Rather, the problem concerns the normative foundation of rationality. If the highest operation of intelligence necessarily produces an illusion concerning ultimate reality, reductionism must explain why that same intelligence should be trusted in scientific, historical, mathematical, and everyday judgments. The study characterizes this difficulty as a form of “rational suicide”: a position that employs rational inquiry to conclude that the fundamental orientation of rational inquiry is intrinsically deceptive risks undermining the epistemic authority on which its own conclusion depends.

Nevertheless, the study recognizes an important limitation in Lonergan’s argument. The structural orientation of human consciousness toward the unconditioned does not, by itself, establish without further argument that the object of this orientation objectively exists. This is precisely the difficulty emphasized by Kant: there is a logical distinction between the necessity of thinking or seeking the unconditioned and the proof of its actual existence. Consequently, Lonergan’s analysis should not be understood as a complete proof of every dimension of classical theism. Its principal strength lies rather in demonstrating the inadequacy of explanations that reduce religious belief simply to psychological deficiency, emotional compensation, or projection. The study concludes that the unrestricted desire to know is an intrinsic and purposive feature of human rationality and cannot be adequately explained as a pathological or merely constructed phenomenon. By denying an objective and ultimate referent for this orientation, reductionist theories face a significant epistemological challenge concerning the reliability and purpose of human cognition itself. Lonergan’s epistemology therefore offers a powerful framework for defending the rational intelligibility of religious belief and for showing that the question of God cannot be adequately resolved by reducing religion to human weakness or projection alone.

بررسی معرفت‌شناختی کارکرد «آرزوی نامحدود» لونرگان در ابطال مدل تقلیل‌گرایانه دین

سیدمحسن هاشمی

دانشجوی دکتری فلسفه دین، گروه فلسفه دین، دانشگاه تهران، تهران، ایران. ایمیل: hashemi.mohsen.s@ut.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی تاریخ دریافت: ۱۴۰۵/۰۳/۲۹ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۶/۱۴ تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۷/۰۱ کلیدواژه‌ها: معرفت‌شناسی، آرزوی نامحدود، لونرگان، تقلیل‌گرایی، فرضیه فرافکنی، وجود بی‌قیدوشرط، عقلانیت	مقاله حاضر، با هدف ابطال بنیادین مدل تقلیل‌گرایانه دین (مانند فرضیه فرافکنی فوئرباخ و توهم روان‌شناختی فروید)، به بررسی معرفت‌شناختی کارکرد «آرزوی نامحدود» برنارد لونرگان می‌پردازد. فرضیه اصلی این است که تقلیل‌گرایان، با نادیده‌گرفتن ساختار ضروری و ذاتی آگاهی انسان، دین را صرفاً به نقص، نیاز یا فرافکنی صفات تقلیل داده‌اند. روش این تحقیق تحلیلی-انتقادی است و بر تبیین ساختار چهارگانه آگاهی نزد لونرگان تمرکز دارد. این مقاله نشان می‌دهد که «آرزوی نامحدود برای دانستن» یک حرکت صرفاً روانی و جبران‌گرانه نیست بلکه یک جهت‌گیری ماهوی و بی‌قیدوشرط است که عقل را به ضرورت پذیرش یک «وجود بی‌قیدوشرط» سوق می‌دهد. از منظر معرفت‌شناسی لونرگان، این آرزو نه یک نقص نیازمند تسکین بلکه کمال فعلی فرایند شناختی است. بنابراین، مدل‌های تقلیل‌گرا، با نفی غایت این آرزو، درواقع، اعتبار کل نظام عقلانیت و شناخت انسان را به چالش می‌کشند و از لحاظ معرفتی نامعتبر هستند.

استناد: هاشمی، سیدمحسن. (۱۴۰۵). بررسی معرفت‌شناختی کارکرد «آرزوی نامحدود» لونرگان در ابطال مدل تقلیل‌گرایانه دین. شناخت، ۱۹(۳)، ۱۶۷-۱۸۷

<http://doi.org/10.48308/kj.2026.244998.1445>

© نویسندگان

ناشر: دانشگاه شهید بهشتی

۱. مقدمه

مسئله منشأ باور دینی از کانونی‌ترین مباحث در فلسفه دین مدرن است. درمقابل دیدگاه‌های سنتی که ایمان را نتیجه تجربه عینی یا برهان عقلی می‌دانند، جریانی موسوم به تقلیل‌گرایی^۱ پدید آمده که مدعی است دین و باور به خداوند فاقد مرجع عینی و متعالی است و باید صرفاً به‌عنوان محصولی از سازوکارهای درونی انسان تبیین شود. این تقلیل معمولاً در دو سطح رخ داده است: تقلیل به نیاز روانی یا تقلیل به فرافکنی فرهنگی/فلسفی. این چالش نه تنها اعتبار براهین وجود خدا بلکه اعتبار معرفتی^۲ خود باور دینی را زیر سؤال می‌برد و آن را در حد یک پدیده ثانویه و ساختگی تنزل می‌دهد. این مقاله با هدف نقد این جریان نگاشته شده است.

تقلیل‌گرایی عمدتاً در آثار متفکرانی چون لودویگ فوئرباخ (۱۸۳۰-۱۲۵۱) و زیگموند فروید (۱۲۳۵-۱۳۱۸) شکل گرفت و به چالش کشیده شد. فوئرباخ ادعا کرد که دین چیزی نیست جز فرافکنی^۳ ماهیت کمالی خود انسان. به این معنا که انسان صفات نوعی و کمالی خود (مانند علم و محبت) را از خود جدا می‌کند و آن‌ها را مطلق می‌سازد و در قالب یک موجود متعالی (خدا) برون‌فکنی می‌کند. لذا، خدا صرفاً «جوهر آرمانی شده انسان» است.^۴

فروید دین را یک «توهم»^۵ معرفی کرد که ریشه در نقص^۶ و نیاز به جبران^۷ روان‌شناختی دارد. از دیدگاه او، انسان برای مقابله با ترس‌های دوران کودکی و رویارویی با نیروهای سهمگین طبیعت دست به دامن تصور یک «پدر آسمانی» قدرتمند می‌شود (Freud, 1927). در هر دو مدل نتیجه یکی است: باور دینی فاقد مبنای عینی است و باید صرفاً به‌عنوان محصول ضعف یا فرافکنی داخلی کنار گذاشته شود.

نقد سنتی این مدل‌ها اغلب در سطح متافیزیک باقی مانده است، به این معنا که منتقدان عمدتاً کوشیده‌اند که، با استناد به براهین وجود خدا یا نقد پیش‌فرض‌های هستی‌شناختی تقلیل‌گرایان، نشان دهند که انکار واقعیت خداوند موجه نیست. برای مثال، این نقدها معمولاً بر این نکته تأکید دارند که اگر وجود خدا قابل اثبات باشد، تبیین دین به مثابه صرف فرافکنی یا توهم فاقد پشتوانه خواهد بود. باین حال، این رویکرد کمتر به این پرسش پرداخته است که آیا خود ساختار معرفتی و عقلانی انسان، مستقل از هر داوری متافیزیکی، ظرفیت پذیرش چنین تبیین تقلیل‌گرایانه‌ای را دارد یا خیر. اما نوشتار حاضر این مدعا را مطرح می‌کند که ابطال حقیقی فرضیه فرافکنی، علاوه بر سطح متافیزیک، در ساحت معرفت‌شناسی^۸ نیز نقد و بررسی می‌شود. ابزار اصلی این ابطال، تحلیل دقیق ساختار آگاهی و عقلانیت از دیدگاه برنارد لونرگان^۹ (۱۹۰۴-۱۹۸۴)، فیلسوف و متأله کانادایی، است. لونرگان فرایند شناخت انسان را به‌صورت یک ساختار

¹ Reductionism

² Epistemic Validity

³ projection

⁴ Feuerbach, 1841, *The Essence of Christianity*

⁵ illusion

⁶ defect

⁷ compensation

⁸ Epistemology

⁹ Bernard Joseph Francis Lonergan

ضروری و جهت‌دار تبیین می‌کند که در کانون آن «آرزوی نامحدود برای دانستن»^۱ قرار دارد (Lonergan, 1972). این آرزو نه یک میل عاطفی یا نقص روانی بلکه یک نیروی ذاتی و ضروری در ساختار عقلانیت است. این نوشتار، با بررسی معرفت‌شناختی کارکرد این آرزو، نشان خواهد داد که مدل‌های تقلیل‌گرایانه‌ترین و ضروری‌ترین قوای انسان را نادیده گرفته یا آن را اشتباه تفسیر کرده‌اند.

۲. چارچوب تقلیل‌گرایانه: دین به مثابه فراکنی/نقص

مدل‌های تقلیل‌گرایانه دین در این اصل اشتراک دارند که منشأ باور دینی را نه در واقعیت عینی و متعالی بلکه در مکانیسم‌ها و نیازهای درونی و متناهی انسان جست‌وجو می‌کنند. این تقلیل به دو شاخه اصلی فلسفی و روان‌شناختی تقسیم می‌شود که در زیر مورد بررسی قرار می‌گیرند.

۱-۲. دین به مثابه توهم و جبران (زیگموند فروید)

زیگموند فروید، در سال ۱۹۲۷، یک مدل روان‌شناختی رادیکال برای تبیین منشأ دین ارائه کرد. او برخلاف برخی منتقدان، دین را صرفاً یک «اشتباه»^۲ یا «خطای معرفتی» نمی‌دانست بلکه آن را یک «توهم» معرفی کرد (Freud, 1927). از منظر فروید، یک توهم باوری است که ریشه در «آرزو» یا «میل شدید»^۳ دارد و نه لزوماً در تعارض با واقعیت یا ناشی از شواهد ناقص. توهم یک میل قوی است که حقیقت داشتن خود را تعیین می‌کند. این باور به این دلیل پذیرفته می‌شود که ارضاکنده آرزویی عمیق است. بنابراین، برای فروید، باور دینی محصولی از فرایندهای عقلانی نیست بلکه نتیجه فشار انگیزه‌های عاطفی و ناخودآگاه است که هدف آن‌ها تسکین اضطراب‌های وجودی است. فروید ریشه این آرزوی عمیق را در یک پدیده جهانی و ضروری انسان جست‌وجو می‌کند: «بی‌پناهی» یا «ضعف». این بی‌پناهی در دو مرحله از حیات انسان تجربه می‌شود:

- (۱) بی‌پناهی در کودکی: در دوران خردسالی، کودک در برابر نیازها، تهدیدهای محیط و تنش‌های روانی کاملاً بی‌دفاع است و برای بقا به حمایت بی‌قیدوشرط پدر/مادر نیاز دارد. پدر در این مرحله، به‌عنوان یک نیروی محافظ، تأمین‌کننده عدالت و تسکین‌دهنده ترس‌ها عمل می‌کند.
- (۲) بی‌پناهی در بزرگسالی: پس از بلوغ، انسان مجدداً با نیروهای سهمگین و کنترل‌ناپذیر مواجه می‌شود. این نیروها عبارت‌اند از: طبیعت ویرانگر (بیماری، مرگ، حوادث)، تقدیر ناگوار (ظلم، نابرابری و بی‌عدالتی‌های زندگی) و نهایتاً قطعیت مرگ. فروید استدلال می‌کند که این مواجهه احساس بی‌پناهی دوران کودکی را احیا می‌کند و ذهن، ناخودآگاه، به دنبال یک «پدر جایگزین»^۴ می‌گردد که قدرت نامحدود دارد و می‌تواند حمایت از دست‌رفته را اعاده کند.

¹ Unrestricted Desire to Know

² error

³ wish-fulfillment

⁴ Substitute Father

با فعال شدن این نیاز به امنیت، ذهن انسان به مکانیسم فرافکنی روی می آورد. انسان تصویر پدر قدرتمند و محافظ دوران کودکی را به عالم خارج و به حوزه‌ای ماورایی منتقل می کند و او را به عنوان «پدر آسمانی^۱» یا همان خداوند می آفریند. هدف این فرافکنی صرفاً «جبران» ضعف و پر کردن خلأ عاطفی و وجودی است. این پدر آسمانی وظایف سه گانه‌ای را بر عهده می گیرد:

(۱) مدیریت طبیعت: توجیه یا رام کردن نیروهای وحشی و بی رحم طبیعت از طریق قرارداد آن‌ها تحت اراده و هدفمندی یک موجود مطلق.

(۲) حفظ عدالت اخلاقی: وعده قصاص و جبران در جهان پس از مرگ برای بی عدالتی‌هایی که در این دنیا تحمل شده‌اند.

(۳) تسکین نهایی: مهم تر از همه، ارائه وعده جاودانگی^۲ برای خنثی کردن ترس اصلی انسان از مرگ و نیستی. نتیجه گیری نهایی فروید این است که دین یک «توهم» است که از قوی ترین نیازها و تمایلات عصبی انسان برای تسکین و جبران نشئت گرفته است. فروید دین را یک «عصبیت فراگیر نوع بشر^۳» می داند، یک ساختار روانی که اگرچه در دوره‌ای خاص (مانند دوران کودکی بشر) ضروری بوده اما، با بلوغ تمدن و پیشرفت عقلانیت، باید از آن رها شد. فروید معتقد است که انسان بالغ باید شجاعت روبه‌رو شدن با واقعیت بدون توهم را پیدا کند و، به جای پناه بردن به خیال پردازی‌ها، با استفاده از عقل و علم، سرنوشت خود را در همین جهان رقم بزند. بنابراین، از دیدگاه فروید، باور دینی فاقد مبنای عینی است و باید صرفاً به عنوان محصول نقص، جبران عاطفی و آرزوی درونی کنار گذاشته شود.

۲-۲. دین به مثابه فرافکنی کمال نوعی (لودویگ فوئرباخ)

لودویگ فوئرباخ^۴، فیلسوف چپ‌گرای هگلی، در کتاب محوری خود یعنی جوهر مسیحیت پایه‌گذار اصلی فرضیه فرافکنی در قلمروی فلسفی و انسان‌شناختی است (Feuerbach, 1841). برخلاف فروید که دین را به نقص‌های روانی تقلیل داد، فوئرباخ دین را به ماهیت (جوهر) کمالی انسان تقلیل می‌دهد. حکم بنیادین او این است که «خدا برای انسان چیزی جز جوهر انسان نیست» و، از این دیدگاه، تمام گزاره‌های الهیاتی درباره خداوند، درواقع، گزاره‌هایی نمادین و غیرمستقیم درباره ماهیت و صفات نوع بشر هستند. بنابراین، الهیات باید به عنوان یک «انسان‌شناسی وارونه» مورد مطالعه قرار گیرد.

کلید فهم مدل فرافکنی فوئرباخ در تمایز قائل شدن او میان انسان به عنوان یک فرد^۵ و انسان به عنوان یک نوع^۶ نهفته است. فرد انسان متناهی، محدود، ناقص، فانی و پر از ضعف است. اما ماهیت نوع انسان، که شامل توانایی‌های بالقوه

¹ Heavenly Father

² immortality

³ Universal Neurosis

⁴ Ludwig Feuerbach

⁵ individual

⁶ species

عقلانی و اخلاقی مشترک است، نامتناهی، کامل، جاودانه و جامع جمیع کمالات (مانند عقل کامل، محبت نامحدود، و اراده مطلق) است. انسان در ذات خود خواهان تحقق این کمالات نوعی است اما در زندگی فردی خود در تحقق کامل آن‌ها ناتوان است. این شکاف عامل محرک فرافکنی است.

فونرباخ توضیح می‌دهد که انسان برای حل این تضاد میان آنچه هست (فرد ناقص) و آنچه می‌تواند باشد (نوع کامل) یک عمل ذهنی انجام می‌دهد که آن را بیگانه‌سازی^۱ می‌نامد. در این فرایند، انسان برترین کمالات نوعی خود (علم، قدرت، عشق و خیرخواهی) را درک می‌کند. این صفات کمالی را از جوهر متناهی فردی خود جدا می‌سازد. آن‌ها را به صورت مطلق و بدون محدودیت درمی‌آورد. این مجموعه صفات مطلق‌شده را به یک موجود خارجی، مستقل و متعالی (خدا) نسبت می‌دهد و برون‌فکنی می‌کند. برای مثال، زمانی که انسان از عشق زمینی متناهی ناامید می‌شود، مفهوم «محبت مطلق و نامحدود» را فرافکنی می‌کند و خدای خود را «عاشق مطلق» می‌داند. در این حالت، آنچه انسان پرستش می‌کند، درواقع، جوهر عالی خودش است که به بیرون انتقال یافته است.

نتیجه نهایی فرافکنی آن است که خدا صرفاً یک «جوهر آرمانی‌شده انسان» است، یک تصویر کامل، مجرد و متضاد از انسان واقعی. انسان با نسبت‌دادن کمال به خدا، به‌طور ناخودآگاه خود را تهی و ناقص می‌سازد و، به این ترتیب، «آنچه برای خدا خوب است برای انسان بد است و برعکس». هرچه خدا غنی‌تر می‌شود، انسان فقیرتر می‌گردد، زیرا او ثروت و کمالات ذاتی خود را به یک موضوع غیرواقعی منتقل کرده است. این دین یک آینه است که انسان در آن تنها انعکاس کامل و غیرواقعی خودش را می‌بیند. فونرباخ، درنهایت، هدف خود را بازگرداندن این کمالات از خدا به انسان و تبدیل عشق به خدا به عشق به انسان (انسان‌گرایی) اعلام می‌کند و دین را یک مرحله گذار می‌داند که باید جانشین انسان‌شناسی جدید شود.

۳. تحلیل معرفت‌شناختی لونرگان: آرزوی نامحدود

برنارد لونرگان فرایند شناخت را به‌عنوان یک ساختار ضروری و جهت‌مند بازتعریف می‌کند. هدف او این است که نشان دهد ریشه‌های ایمان نه در نقص بلکه در عالی‌ترین کمال ساختار عقلانی انسان جای دارد.

۳-۱. نسبت تحلیل لونرگان با دیالکتیک استعلایی کانت

تحلیل برنارد لونرگان از «آرزوی نامحدود برای دانستن» را نمی‌توان مستقل از سنت فلسفه استعلایی، به‌ویژه گفت‌وگوی او با ایمانوئل کانت، فهم کرد. کانت در بخش «دیالکتیک استعلایی» نقد عقل محض نشان می‌دهد که عقل انسانی ذاتاً در پی امر نامشروط^۲ است و همواره می‌کوشد که زنجیره شروط را به بنیادی نهایی برساند. با این حال، از نظر کانت، هنگامی که

^۱ Alienation یا Entfremdung

^۲ unconditioned

عقل نظری این گرایش طبیعی را به حوزه‌ای فراتر از تجربه تعمیم دهد، گرفتار «توهم استعلایی»^۱ می‌شود و نمی‌تواند از این میل وجود واقعی خدا، نفس یا جهان به مثابه کل را اثبات کند (Kant, 1998, A307/B364–A338/B396).

لونرگان این تحلیل کانت را نقطه آغاز مناسبی برای فهم ساختار عقل می‌داند اما نتیجه‌گیری او را نمی‌پذیرد. به اعتقاد وی، جهت‌گیری عقل به‌سوی نامشروط صرفاً منشأ خطا یا توهم نیست بلکه ساختاری ذاتی و معرفت‌بخش در خود فرایند شناخت است. از این رو، «آرزوی نامحدود برای دانستن» نه یک میل روان‌شناختی و نه صرفاً یک ایده تنظیمی بلکه مقتضای درونی عقل برای وصول به حقیقت کامل است، مقتضایی که بدون آن امکان صدور هرگونه قضاوت معتبر نیز از میان می‌رود (Lonergan, 1972, pp. 13–20; Lonergan, 1957, pp. 372–376).

بر همین اساس، تفاوت بنیادین لونرگان با کانت در این است که کانت امر نامشروط را حد نهایی و تنظیم‌کننده فعالیت عقل می‌داند، درحالی‌که لونرگان آن را مقتضای واقعی ساختار شناخت و غایت ضروری عقل تلقی می‌کند. از این رو، نقد حاضر بر نظریه‌های تقلیل‌گرایانه صرفاً بر برهان‌های متافیزیکی وجود خدا استوار نیست بلکه می‌کوشد که، با تحلیل ساختار معرفت و جهت‌گیری ذاتی عقل به‌سوی امر نامشروط، نشان دهد که تقلیل باور دینی به فرافکنی یا توهم مستلزم تضعیف اعتبار خود عقل انسانی است.

۲-۳. ساختار لایتغیر آگاهی و چهار سطح شناخت

برنارد جی. اف. لونرگان^۲ (۱۹۰۴–۱۹۸۴)، فیلسوف و متأله برجسته کانادایی، از فرقه یسوعی‌ها بود و به‌ویژه با کتاب‌های بینش: پژوهشی در مورد فهم انسان^۳ و روش در الهیات^۴ شناخته می‌شود. او رویکردی انتقادی و فلسفی به الهیات را بنا نهاد که بر «عملیات درونی سوژه» یا ساختار آگاهی^۵ متمرکز است. لونرگان معتقد بود که هرگونه تبیین معتبر از دین یا واقعیت باید ابتدا از طریق خودآگاهی^۶ و تحلیل دقیق فرایندهای ذهنی ضروری، که در همه انسان‌ها مشترک است، آغاز شود. کار او یک تحلیل پدیدارشناسانه-معرفت‌شناختی از عمل شناخت است که پیش‌فرض‌های متافیزیکی و روان‌شناختی تقلیل‌گرایانه را به چالش می‌کشد.

۳-۳. ساختار لایتغیر آگاهی: چهار سطح جهت‌مند

از دیدگاه لونرگان، فعالیت‌های ذهنی انسان در یک ساختار لایتغیر^۷ سازماندهی می‌شوند که در همه زمان‌ها و فرهنگ‌ها مشترک است (Lonergan, 1972, p. 73). این ساختار به‌صورت ضروری و منطقی در چهار سطح پیوسته شکل می‌گیرد و هر سطح سطح بعدی را فعال و هدایت می‌کند:

¹ Transcendental Illusion

² Bernard J. F. Lonergan

³ *Insight: A Study of Human Understanding*, 1957

⁴ *Method in Theology*, 1972

⁵ structure of consciousness

⁶ self-appropriation

⁷ invariant structure

سطح ۱. تجربه^۱: نخستین سطح، دریافت داده‌های حسی و اطلاعات خام است که از طریق حواس و آگاهی درونی به دست می‌آید. این سطح صرفاً دریافت است و، با طرح پرسش‌های اولیه، سطح بعدی را فرامی‌خواند.

سطح ۲. فهم^۲: در این سطح، ذهن فعالیت خلاقانه خود را برای جست‌وجوی بینش^۳ یا طرح‌واره‌ای عقلانی آغاز می‌کند تا داده‌های تجربه را توضیح دهد. پرسش محوری در اینجا «این چیست؟» یا «چرا چنین است؟» است.

سطح ۳. قضاوت^۴: پس از دستیابی به یک فهم بالقوه (فرضیه)، ذهن به سطح تأمل و سنجش قدم می‌گذارد. پرسش محوری «آیا این حقیقت دارد؟» است. در این مرحله، عقل به دنبال دسترسی به «وضعیت بی‌قیدوشرط مجازی^۵» است، یعنی باید شواهد کافی برای اثبات حقیقت فرضیه فراهم شود و هیچ دلیل فاطعی برای رد آن وجود نداشته باشد تا یک قضاوت موجه صادر شود.

سطح ۴. تصمیم و عمل مسئولانه^۶: این سطح نهایی به حوزه خیر^۷ و ارزش‌ها مربوط است. پس از قضاوت درباره یک حقیقت، انسان باید تصمیم بگیرد که آیا آن را در زندگی خود اجرا و محقق سازد یا خیر. این سطح با پرسش «آیا باید چنین کنم؟» مشخص می‌شود و به تعهد وجودی و عمل اخلاقی منتهی می‌شود.

۳-۴. آرزوی نامحدود: نیروی محرکه و جوهر عقلانیت

کل این فرایند سیستمی و جهت‌مند از یک نیروی محرکه درونی و ضروری ناشی می‌شود که لونرگان آن را «آرزوی نامحدود برای دانستن» می‌نامد (Lonergan, 1972, p. 19). این آرزو نه یک کنجکاوی محدود یا یک تمایل متغیر بلکه قصد عقلانی و فطری^۸ است که، به صورت نامحدود و بی‌قیدوشرط، انسان را به سمت حقیقت غایی سوق می‌دهد.

۳-۴-۱. جست‌وجوی بی‌قیدوشرط

این آرزو ذهن را مجبور می‌کند تا فراتر از هر پاسخ جزئی و موقتی برود. انسان، به حکم عقل، همواره می‌پرسد که «آیا فهم جامع‌تری وجود ندارد؟» یا «آیا این آخرین و کامل‌ترین پاسخ است؟». این رانش بی‌پایان به سوی «فهم فراگیر^۹» یک ویژگی ذاتی و لازم در هر شخص عاقل است. اگر این آرزو متوقف شود، ساختار عقلانیت متلاشی می‌شود و انسان از فعالیت عقلانی باز می‌ایستد.

1 experience

2 understanding

3 insight

4 judgment

5 virtually unconditioned

6 decision / responsible action

7 good

8 intentionality

9 comprehensive understanding

۲-۴-۳. ابطال فرض نقص محوری

این تبیین مستقیماً فرضیه فروید را نقض می‌کند. آرزوی نامحدود نه یک پدیده انفعالی و نقص محور برای جبران ترس‌های کودکی بلکه «کمال فعلی»^۱ و «اروس روح انسان»^۲ است که جهت غایی هستی انسان را تعیین می‌کند. این آرزو، فعال‌ترین و عالی‌ترین قوه انسان است، نه یک سازوکار دفاعی.

۵-۳. ضرورت معرفت‌شناختی «وجود بی‌قید و شرط»

لونرگان، با یک استدلال قاطع معرفت‌شناختی، این آرزوی نامحدود را به وجود خداوند پیوند می‌دهد. از آنجاکه آرزوی دانستن انسان نامحدود و مطلق است، موضوعی که می‌تواند آن را به رضایت نهایی و کامل برساند باید متناسب با این نامحدودبودن باشد (Lonergan, 1972, p. 101). اگر پاسخی جزئی یا مشروط باشد، آرزو دوباره فعال می‌شود و پرسش ادامه‌دار خواهد بود.

تنها موضوعی که می‌تواند آرزوی نامحدود عقل را به آرامش مطلق برساند و تمام پرسش‌ها را خاتمه دهد یک «وجود بی‌قید و شرط»^۳ است. این وجود هستی‌اش وابسته به هیچ چیز دیگری نیست و خودش تبیین نهایی و کامل هر هستی دیگری است.

لونرگان این ضرورت معرفت‌شناختی را با مفهوم خداوند یکی می‌داند. درحقیقت، خداوند همان غایت قصوای این آرزوی ذاتی است. بنابراین، آرزوی نامحدود برای دانستن نه یک فراقکنی عاطفی یا تصویرسازی آرمانی بلکه یک نشانگر ضروری و متضمن هدف^۴ است که ساختار ذهن انسان را مستقیماً به‌سوی یک حقیقت عینی و مطلق هدایت می‌کند. نفی این حقیقت به معنای ابطال هدفمندی و اعتبار ذاتی عقلانیت انسان خواهد بود.

۶-۳. از آرزوی نامحدود برای دانستن تا واقعیت حقیقت غایی

ممکن است این پرسش مطرح شود که چگونه از وجود «آرزوی نامحدود برای دانستن» می‌توان به وجود متعلق این آرزو، یعنی حقیقت غایی، رسید. آیا این گذار صرفاً مبتنی بر یک میل روان‌شناختی نیست؟ لونرگان پاسخ خود را بر تحلیل ساختار معرفت استوار می‌کند نه بر وجود یک میل عاطفی یا روانی. از نظر او، در هر حکم معرفتی، انسان تنها هنگامی به داوری نهایی می‌رسد که همه پرسش‌های معقول پاسخ یافته و شرایط لازم برای صدور حکم فراهم شده باشد. ازاین‌رو، میل به دانستن مقتضای منطقی ساختار عقل است نه صرفاً یک گرایش تجربی یا احساسی (Lonergan, 1957, pp. 372-376).

براین اساس، «آرزوی نامحدود برای دانستن» بدین معنا نیست که انسان بالفعل همه حقیقت را در اختیار دارد بلکه به این معناست که عقل هیچ حد درونی برای توقف جست‌وجوی حقیقت نمی‌شناسد. هر پاسخ خودش منشأ پرسش‌های

¹ actual perfection

² Eros of the human spirit

³ the unconditioned being

⁴ teleological

تازه‌ای می‌شود تا زمانی که عقل به حقیقتی برسد که دیگر نیازی به پرسش بعدی نداشته باشد. لونرگان این حقیقت را «امر نامشروط» می‌نامد و معتقد است که، بدون فرض امکان چنین حقیقتی، فرایند داوری عقلانی هیچ‌گاه به نقطه پایان نمی‌رسد (Lonergan, 1957, pp. 305-317).

البته باید توجه داشت که لونرگان در اینجا قصد ندارد که از وجود میل وجود متعلق آن را -چنان‌که در برخی تقریرهای عرفانی از برهان عشق یا کمال مطرح می‌شود- نتیجه بگیرد. استدلال او از سنخ برهان تضایف میان میل و متعلق میل نیست بلکه مدعی است که اگر حقیقت غایی اصولاً وجود نداشته باشد، ساختار عقل، که همواره در پی حقیقت کامل است، فاقد غایت معرفتی خواهد شد و اعتبار نهایی احکام عقلانی مخدوش می‌شود. بنابراین، نتیجه استدلال لونرگان نه از تحلیل روان‌شناختی میل بلکه از تحلیل هنجارهای درونی فرایند شناخت به دست می‌آید.

۷-۳. چرا انکار حقیقت غایی به بی‌اعتمادی نسبت به عقل می‌انجامد؟

ممکن است گفته شود که حتی اگر حقیقت غایی وجود نداشته باشد، عقل همچنان می‌تواند در قلمروی علوم و زندگی روزمره به شناخت‌های معتبر دست یابد. باین‌حال، لونرگان معتقد است که اعتبار هر داوری عقلانی بر این پیش‌فرض استوار است که حقیقت، فی‌نفسه، قابل‌دستیابی است. اگر از پیش فرض شود که واقعیت نهایی اساساً دست‌نیافتنی یا ناموجود است، آنگاه گرایش ذاتی عقل به طلب حقیقت به امری بی‌غایت تبدیل می‌شود و هیچ مبنای نهایی برای تمایز میان «صدق» و «خطا» باقی نمی‌ماند. در چنین وضعی، عقل دیگر نه کاشف حقیقت بلکه صرفاً تولیدکننده تفسیرهایی خواهد بود که هیچ‌یک نسبت ویژه‌ای با واقعیت ندارند. بنابراین، بی‌اعتمادی به امکان حقیقت غایی به تدریج به بی‌اعتمادی نسبت به ظرفیت ذاتی عقل برای کشف حقیقت نیز خواهد انجامید (Lonergan, 1957, pp. 573-584).

البته این استدلال به معنای آن نیست که انکار خداوند فوراً همه معرفت‌های بشری را نامعتبر می‌کند بلکه مقصود آن است که انکار امکان حقیقت نامشروط مبنای هنجاری‌ای را که اعتبار نهایی همه داوری‌های عقلانی بر آن استوار است تضعیف می‌کند. ازاین‌رو، نقد لونرگان متوجه بنیان معرفت‌شناختی نظریه‌های تقلیل‌گرایانه است نه صرفاً نتایج الهیاتی آن.

۴. ابطال معرفت‌شناختی مدل تقلیل‌گرا

پس از تبیین ساختار ضروری آگاهی و نقش «آرزوی نامحدود برای دانستن» نزد لونرگان، اکنون می‌توان به‌طور مستقیم به ابطال معرفت‌شناختی مدل‌های تقلیل‌گرا پرداخت. این ابطال بر این اساس استوار است که خود تقلیل‌گرایان، به‌رغم تلاش برای رهایی انسان از توهم، با نادیده‌گرفتن عالی‌ترین و ضروری‌ترین فعالیت عقل، به یک بن‌بست معرفتی و پارادوکس غیرقابل حل رسیده‌اند.

۱-۴. ابطال فرض «نقص محوری»: نقد معرفت‌شناختی نظریه فروید

فرض محوری فروید این است که دین ریشه در نقص، ضعف در برابر طبیعت و نیاز به جبران روانی دارد. اما این فرض، از منظر معرفت‌شناختی لونرگان، نامعتبر است، زیرا فروید قادر به تمییز میان نیاز عاطفی / عصبی و آرزوی ذاتی / عقلانی نیست.

اگر منشأ باور به خدا صرفاً یک واکنش عصبی و جبران ضعف باشد، پس این نقص باید در یک قوه فرعی یا غیرضروری ریشه داشته باشد، درحالی‌که تحلیل لونرگان نشان می‌دهد که میل به یافتن «وجود بی‌قیدوشرط» از عالی‌ترین و ضروری‌ترین قوای انسان یعنی عقل سرچشمه می‌گیرد (Lonergan, 1972). عقل، به حکم ذات خود، نمی‌تواند از پرسیدن «چرا؟» و جست‌وجوی پاسخ نهایی دست بردارد.

نقطه عزیمت لونرگان در نقد تقلیل‌گرایی بازتعریف ماهیت آن میلی است که انسان را به سوی خدا هدایت می‌کند. فروید این میل را یک «نیاز»^۱، یک پدیده انفعالی^۲ و نقص محور می‌داند که برای جبران بی‌پناهی‌های وجودی و ترس‌های دوران کودکی به وجود آمده است. درمقابل، لونرگان اصرار دارد که «آرزوی نامحدود برای دانستن» یا همان «اروس روح انسان» نه یک واکنش دفاعی یا یک ضعف بلکه «بالاترین کمال و فعلیت»^۳ آگاهی و ذهنیت انسان است (Lonergan, 1972, p. 19). این آرزو، فعال‌ترین و ضروری‌ترین جهت‌گیری در ساختار عقلانی سوژه شناسا است. او این میل را نه صرفاً یک نیاز برای تسکین یافتن بلکه یک رانش وجودی^۴ برای رسیدن به فهم کامل و بی‌قیدوشرط می‌داند.

اینکه لونرگان این آرزو را «فعلیت» می‌نامد دلالت بر این دارد که توانایی و اشتیاق انسان برای جست‌وجوی حقیقت مطلق عالی‌ترین و بالغ‌ترین کارکرد عقل است. براساس ساختار چهارگانه آگاهی لونرگان، ذهن انسان ذاتاً برای جست‌وجوی پاسخ‌های جامع برنامه‌ریزی شده است. اگر این آرزو یک پدیده ناقص بود، باید در فرایندهای فرعی یا غیرضروری ذهن ریشه می‌داشت. اما واقعیت این است که عقل انسان نمی‌تواند از پرسیدن «چرا؟» دست بردارد و این پرسشگری تا رسیدن به یک «وجود بی‌قیدوشرط» ادامه می‌یابد. این حرکت پایدار و بی‌وقفه نشان می‌دهد که ما با یک ساختار «ماهوی و ذاتی» سروکار داریم که تقلیل آن به یک واکنش عصبی تلاشی است برای تقلیل ساختار ضروری آگاهی انسان که نمی‌تواند از این جهت‌گیری فرار کند.

درنتیجه، تقلیل‌گرایی روان‌شناختی، با این ادعا که آرزوی غایی انسان صرفاً یک «واکنش عصبی» یا «جبران ضعف» است، مرتکب یک خطای معرفت‌شناختی می‌شود: نادیده گرفتن ماهیت عقلانی انسان که او را تعریف می‌کند. اگر عقل و آگاهی در عالی‌ترین و ضروری‌ترین کارکرد خود (جست‌وجوی حقیقت مطلق) فریب‌خورده و نقص‌محور باشند، پس کل فرایند شناخت انسان -از تجربه اولیه تا قضاوت درباره واقعیت- نامعتبر خواهد بود. لونرگان، با طرح این عبارت، نشان می‌دهد که نفی موضوع عینی آرزوی نامحدود (خداوند)، درواقع، یک پارادوکس هستی‌شناختی و

¹ need

² passive phenomenon

³ highest perfection and actuality

⁴ existential drive

معرفت‌شناختی ایجاد می‌کند: چگونه قوه‌ای که در تمام زندگی ما به دنبال حقیقت است در حیاتی‌ترین موضوع خود (وجود مطلق) به توهم می‌انجامد؟

بنابراین، این عبارت دفاعی قاطع از کمال و سلامت عقلانی انسان است. آرزوی نامحدود، نه تنها یک راه‌گریز یا مکانیسم دفاعی نیست بلکه نیرویی است که ما را به‌سوی صداقت فکری^۱ و بلوغ وجودی هدایت می‌کند. لونرگان، با تأکید بر اینکه این آرزوی فعلیت است، نشان می‌دهد که ایمان به خدا، نه از ضعف بلکه از قوت عقل سرچشمه می‌گیرد و محصول یک فرایند خودآگاهی دقیق از ساختار ضروری ذهن است. تقلیل این آرزو به یک واکنش عصبی نادیده‌گرفتن این نکته اساسی است که انسان موجودی است که تعریفش در تعهد ضروری و بی‌قیدوشرطش به جست‌وجوی حقیقت نهایی نهفته است.

کارکرد بنیادی و ضروری عقل انسان، در تمام سطوح شناخت، از امور روزمره تا عالی‌ترین نظریه‌های علمی، تمیز نهادن حقیقت^۲ از خطا یا توهم است. تمام فرایندهای ذهنی ما متمرکز بر این هدف نهایی است که حقیقت عینی را کشف و تأیید کنیم. این وظیفه حیاتی، در مدل معرفت‌شناختی برنارد لونرگان، در سطح سوم آگاهی یعنی قضاوت متجلی می‌شود (Lonergan, 1972, p. 101). انسان در این سطح می‌پرسد که «آیا این فهم حقیقت دارد؟» هدف از قضاوت فراتر رفتن از یک فرضیه (سطح دوم) و رسیدن به یک تأیید موجه است. اگر عقل ما نتواند در این وظیفه حیاتی موفق شود، کل نظام شناخت ما فرو می‌ریزد.

فرایند قضاوت برای رسیدن به یک حقیقت موجه همواره مستلزم دست‌یابی به «وضعیت بی‌قیدوشرط مجازی» است. این وضعیت زمانی حاصل می‌شود که شرایط لازم برای اثبات یک گزاره فراهم شده باشد و هیچ دلیل قاطعی برای رد آن وجود نداشته باشد. خود جست‌وجو برای این وضعیت بی‌قیدوشرط به‌واسطه «آرزوی نامحدود برای دانستن» فعال می‌شود، زیرا این آرزو است که عقل را به‌سمت کامل‌ترین و نهایی‌ترین پاسخ‌ها سوق می‌دهد. از این‌رو، عالی‌ترین میل و قوی‌ترین نیروی محرکه عقل، یعنی همان آرزوی نامحدود، نه تنها وظیفه دارد حقیقت را از توهم جدا کند بلکه، برای رسیدن به قضاوت‌های نهایی خود، به موضوعی مطلق و بی‌قیدوشرط (خدا) نیازمند است.

اگر بپذیریم که عالی‌ترین میل عقل (آرزوی نامحدود)، همان‌طور که فروید ادعا می‌کند، خود توهم‌آفرین است و ما را به‌سوی یک فرافکنی غیرواقعی (خدا) هدایت می‌کند، یک پارادوکس معرفت‌شناختی اجتناب‌ناپذیر رخ می‌دهد. این بدان معناست که نیرویی که مسئول تشخیص صحت و سقم در تمام عرصه‌های زندگی ما است در حیاتی‌ترین موضوع خود، یعنی غایت نهایی هستی، ما را به خطا می‌اندازد. درواقع، تقلیل‌گرایان ناچارند این ادعای متناقض را بپذیرند که عالی‌ترین کارکرد آگاهی انسان، درعین‌حال، بزرگ‌ترین منبع فریب و خطای اوست.

استدلال نهایی در ابطال مدل تقلیل‌گرا این است که اگر بپذیریم آرزوی نامحدود ما برای یافتن حقیقت مطلق (که لازمه آن رسیدن به وجود بی‌قیدوشرط است) ما را به توهم می‌کشاند، دیگر نمی‌توانیم به صحت هیچ‌یک از قضاوت‌های

¹ intellectual honesty

² truth

عقلانی خود، حتی در مورد مسائل متناهی (مانند علم یا تاریخ)، اعتماد کنیم. زیرا دلیلی وجود ندارد که فرض کنیم قوه‌ای که در عالی‌ترین حد خود فریب‌کار است در سطوح پایین‌تر صادق و معتبر باشد. لورگان با تأکید بر این نکته، نشان می‌دهد که نفی موضوع عینی آرزوی نامحدود (خداوند)، به نوعی «انتحار عقلانی»^۱ می‌انجامد. زیرا، به صورت ضمنی، اعتبار و هدفمندی ساختار ضروری و ذاتی آگاهی انسان را از بین می‌برد. تنها با پذیرش این حقیقت که آرزوی نامحدود به سویی یک حقیقت عینی و مطلق جهت‌گیری شده است می‌توان انسجام و صداقت معرفتی انسان را حفظ کرد.

۴-۲. ابطال فرض «ساختگی بودن موضوع»: نقد معرفت‌شناختی نظریه فوئرباخ

۴-۲-۱. ابطال فرضیه آرمانی‌سازی با اتکا به ضرورت معرفت‌شناختی

فوئرباخ ادعا می‌کند که خدا چیزی نیست جز تصویری متناهی و آرمانی شده از کمالات نوعی انسان که به بیرون فرافکنی شده است. این ادعا مبتنی بر این پیش‌فرض است که ذهن انسان، به صورت فعال، کمالات نوعی خود را مطلق و آرمانی می‌سازد و سپس آن‌ها را به خدا نسبت می‌دهد. اما تحلیل معرفت‌شناختی برنارد لورگان این مکانیسم را باطل می‌سازد، زیرا فرایند میل به خدا نه یک خلق سلیقه‌ای بلکه یک کشف ضرورت منطقی است. ساختار آگاهی لورگان نشان می‌دهد که فرایند شناخت عقلانی ما، به ویژه در سطح قضاوت، نیازمند دسترسی به یک «وضعیت بی‌قیدوشرط» است تا بتواند یک حقیقت را به طور نهایی تصدیق کند (Lonergan, 1972).

۴-۲-۲. نیاز معرفت‌شناختی به هستی مطلق

این نیاز نیاز به یک «وضعیت بی‌قیدوشرط»، یک نیاز معرفت‌شناختی است که از ماهیت خود عقل ناشی می‌شود و کاملاً متفاوت از یک نیاز روانی یا عاطفی است. عقل برای تکمیل منطق و ساختار درونی خود نمی‌تواند به یک علت یا تبیین متناهی و مشروط بسنده کند، زیرا همیشه می‌توان پرسید که «منشأ آن علت چیست؟» یا «شرایط آن شرط کدام‌اند؟». در نتیجه، «آرزوی نامحدود» که نیروی محرک اصلی عقل است عقل را مجبور می‌کند که وجود یک «هستی مطلق و بی‌نیاز» را که خود منشأ تمام شروط و علل دیگر است فرض کند (به معنای درک ضرورت آن). این هستی مطلق وجودی است که هستی‌اش در گروهی هیچ چیز دیگری نیست و می‌تواند به تمام پرسش‌های «چرا؟» خاتمه دهد.

۴-۲-۳. فراتر از فرافکنی: درک ضرورت ماورای محدودیت‌ها

براین اساس، آرزوی نامحدود عقل انسان را مستقیماً به سمت درک ضروری یک «وجود مطلق» سوق می‌دهد. این نقطه جوهر نقد به فوئرباخ است: وجود مطلق موردنظر نه تصویری متناهی و آرمانی شده از انسان (مانند آنچه فوئرباخ ادعا می‌کند) بلکه موجودی است که فراتر از هرگونه شرط، محدودیت، نقص و تناهی انسانی است. اگر خدا صرفاً فرافکنی کمالات انسانی بود، صفات او نیز باید، در نهایت، دارای محدودیت‌هایی می‌بود (همان‌طور که کمالات انسان نوعی

¹ intellectual suicide

نامحدود است). اما آرزوی نامحدود عقل دقیقاً به عقل فرمان می‌دهد که از هر فرافکنی متناهی دست بردارد و تنها به هستی‌ای رضایت دهد که نامحدود بودن آرزوی او متناسب باشد.

۴-۲-۴. آرزو به مثابه کاشف، نه خالق تصویر

آرزو «تصویر» را خلق نمی‌کند بلکه ضرورت متافیزیکی یک موجود مطلق را کشف می‌کند. آرزوی نامحدود یک حکم معرفت‌شناختی را به ذهن تحمیل می‌کند: برای اینکه شناخت کامل شود و به بی‌قیدوشرط برسد، باید یک موجود بی‌قیدوشرط وجود داشته باشد. این موجود تنها به عنوان یک ضرورت منطقی و هستی‌شناختی مورد پذیرش عقل قرار می‌گیرد تا فرایند شناخت تکمیل و نهایی شود. از این رو، میل به خدا نه ناشی از آرزوی کورکورانه بلکه نتیجه اقتضای ساختار عقلانی سالم است که، برای حفظ انسجام خود، به سوی حقیقت مطلق جهت‌گیری شده است.

۴-۳. پارادوکس معرفت‌شناختی تقلیل‌گرایی

۴-۳-۱. افشای پارادوکس هستی‌شناختی و معرفت‌شناختی

مهم‌ترین دستاورد نقد برنارد لونرگان بر مدل‌های تقلیل‌گرا (فروید و فونرباخ) افشای یک پارادوکس هستی‌شناختی و معرفت‌شناختی در هسته این نظریه‌ها است. فرضیه فرافکنی، با انکار موضوع عینی و فراتر از خود انسان برای «آرزوی نامحدود برای دانستن»، ناچار به این نتیجه می‌رسد که عالی‌ترین فعالیت عقلانی انسان به یک سراب یا توهم ختم می‌شود. در اینجا است که تناقض آشکار می‌شود: نیرویی که برای کشف و تصدیق حقیقت در تمام عرصه‌های زندگی به آن متکی هستیم، در مهم‌ترین حوزه وجودی و غایی خود، ما را به خطا می‌اندازد و محصولی ساختگی ارائه می‌دهد. بنابراین، فرضیه فرافکنی نه تنها الهیات بلکه، به صورت ضمنی، اعتبار کل فرایند شناخت عقلانی انسان را از بین می‌برد.

۴-۳-۲. استدلال «اگر عالی‌ترین میل بیهوده باشد...»

این استدلال مستقیماً به نفی مبنای عقلانیت می‌پردازد. آرزوی نامحدود، چنان‌که تبیین شد، برترین و ضروری‌ترین فعلیت ذهن ماست که ساختار آگاهی چهارگانه را سازماندهی و هدایت می‌کند (Lonergan, 1972). این آرزو، برای اثبات صحت خود، نیازمند دستیابی به یک «وجود بی‌قیدوشرط» است. حال، اگر بپذیریم که این آرزوی بنیادین و ضروری به یک هدف «جعلی»، «بیهوده» یا «صرفاً فرافکنی‌شده» منتهی می‌شود، دیگر چه دلیلی برای اعتماد به سایر قضاوت‌ها و فهم‌های خود باقی می‌ماند؟

از منظر منطقی، دلیلی نداریم که فرض کنیم قوه‌ای که در عالی‌ترین و ضروری‌ترین حد خود (جست‌وجوی مطلق) فریب‌کار است و به توهم می‌انجامد در سطوح پایین‌تر و متناهی‌تر (مثل قضاوت‌های علمی، ریاضی یا روزمره) صادق و معتبر باشد. تقلیل‌گرایان، در تلاش برای اثبات عدم وجود خدا، ناخواسته به خود عقلانیت و توانایی ذهن در تشخیص حقیقت ضربه می‌زنند. این امر، اعتبار کل نظام معرفتی را زیر سؤال می‌برد و انسان را در ورطه شکاکیت عمومی رها می‌کند.

۳-۴. تقلیل‌گرایی به مثابه «انتحار عقلانی»

نتیجه منطقی انکار غایت عینی آرزوی نامحدود آن چیزی است که می‌توان آن را «انتحار عقلانی» نامید. این اصطلاح به معنای فروپاشی و ابطال خود بنیان‌های عقلانی است. مدل لونرگان، با تأکید بر ضرورت داخلی این آرزو، نشان می‌دهد که هدفمندی عقل یک واقعیت ساختاری است. اگر این هدفمندی نهایی بیهوده باشد، پس عقلانیت انسان از نظر هستی‌شناختی یک پدیده معیوب است. این امر نه تنها به وجود خدا بلکه به معنا و انسجام نظام آگاهی خدشه وارد می‌کند (Lonergan, 1972).

انتحار عقلانی زمانی رخ می‌دهد که فردی، با استفاده از عقل، به نتیجه‌ای برسد که آن نتیجه، درنهایت، اعتبار همان عقلی را که برای رسیدن به آن استفاده شده است از بین ببرد. مدل‌های تقلیل‌گرا، با استفاده از فرایندهای عقلانی برای نتیجه‌گیری مبنی بر اینکه عالی‌ترین فرایند عقلانی (میل به خدا) یک توهم است، درنهایت، خود را از حیز انتفاع ساقط می‌کنند.

۵. ارزیابی انتقادی تحلیل لونرگان

۵-۱. نسبت لونرگان با نقد عقل محض کانت

یکی از مهم‌ترین پرسش‌هایی که در ارزیابی نظریه لونرگان باید مورد توجه قرار گیرد نسبت آن با پروژه انتقادی کانت در نقد عقل محض است. هر دو فیلسوف بر این باورند که عقل انسانی به‌نحو ذاتی در پی امر نامشروط است و همواره می‌کوشد که زنجیره شروط را به بنیادی نهایی برساند. با این حال، اختلاف اساسی آن‌ها در تفسیر معرفت‌شناختی این گرایش نهفته است. کانت در بخش «دیالکتیک استعلایی» استدلال می‌کند که گرایش عقل به‌سوی امر نامشروط، هرچند اجتناب‌ناپذیر است اما هنگامی که از قلمرو تجربه فراتر رود، به «توهم استعلایی» می‌انجامد. از این رو، ایده‌هایی چون خدا، نفس و جهان به مثابه کل نقشی تنظیمی در سامان‌بخشی به معرفت دارند و نمی‌توان از آن‌ها برای اثبات وجود عینی متعلقشان بهره گرفت (Kant, 1998, A307/B364–A338/B396; A642/B670–A668/B696).

لونرگان این تحلیل را نقطه آغاز مناسبی برای فهم ساختار عقل می‌داند اما نتیجه‌گیری کانت را نمی‌پذیرد. از نظر او، میل نامحدود به دانستن صرفاً یک ایده تنظیمی یا گرایش روان‌شناختی نیست بلکه ساختار بنیادین آگاهی انسانی است. انسان تا هنگامی که به حقیقتی نامشروط دست نیابد، فرایند پرسشگری و داوری خود را پایان‌یافته تلقی نمی‌کند. بنابراین، جهت‌گیری عقل به‌سوی امر نامشروط، نه منشأ خطا بلکه شرط امکان صدور قضاوت‌های معتبر و حفظ انسجام معرفت است (Lonergan, 1957, pp. 372–376; Lonergan, 1972, pp. 13–20).

با وجود این، استدلال لونرگان از منظر فلسفه انتقادی همچنان با یک پرسش اساسی روبه‌رو است. حتی اگر بپذیریم که ساختار عقل انسان ذاتاً به‌سوی امر نامشروط جهت‌گیری دارد، آیا از این واقعیت می‌توان نتیجه گرفت که متعلق این جهت‌گیری نیز به‌نحو عینی وجود دارد؟ کانت پاسخ منفی می‌دهد و معتقد است که میان «ضرورت اندیشیدن به امر

نامشروط» و «اثبات وجود آن» فاصله‌ای منطقی وجود دارد که صرف تحلیل ساختار عقل آن را پر نمی‌کند. ازاین‌رو، می‌توان گفت که استدلال لونرگان، هرچند در نشان‌دادنِ نارسایی تبیین‌های تقلیل‌گرایانه دین موفق است اما برای عبور کامل از نقد کانتی نیازمند تبیین دقیق‌تری از نحوه‌گذار از ساختار آگاهی به واقعیت عینی امر مطلق است. در غیر این صورت، این اشکال همچنان باقی می‌ماند که آیا «آرزوی نامحدود برای دانستن» صرفاً دلالت بر ساختار عقل دارد یا می‌تواند وجود متعلق‌نهایی این آرزو را نیز اثبات کند.

۲-۵. آیا جهت‌گیری عقل به‌سوی امر نامشروط مستلزم وصول به آن است؟

هرچند تحلیل لونرگان از ساختار آگاهی نشان می‌دهد که عقل انسانی به‌نحو ذاتی در جست‌وجوی امر نامشروط است اما این نکته همچنان نیازمند دفاع فلسفی است که چنین گرایشی چگونه می‌تواند به شناخت واقعی امر مطلق بینجامد. صرف وجود میل یا جهت‌گیری شناختی به‌خودی‌خود تضمین نمی‌کند که متعلق آن نیز در قلمروی معرفت قابل‌وصول باشد. این همان پرسشی است که، پیش‌تر، کانت در نقد عقل محض مطرح کرده بود و استدلال می‌کرد که عقل، هرچند ناگزیر ایده امر نامشروط را تولید می‌کند اما این ایده صرفاً نقشی تنظیمی در سامان‌بخشی معرفت دارد و نمی‌توان از آن وجود واقعی متعلقش را نتیجه گرفت (Kant, 1998, A642/B670–A668/B696).

از سوی دیگر، هگل نیز، اگرچه برخلاف کانت شناخت امر مطلق را ممکن می‌دانست اما، تأکید می‌کرد که مطلق نه موضوع یک شهود دفعی بلکه نتیجه فرایند دیالکتیکی خودآگاهی است. از این منظر، رسیدن به امر مطلق تنها در بستر حرکت تاریخی و منطقی آگاهی معنا پیدا می‌کند نه صرفاً برپایه وجود میل نامحدود به دانستن (Hegel, 1977, pp. 73–89).

براین‌اساس، می‌توان از لونرگان پرسید که آیا گذار از «ساختار نامحدود پرسشگری» به «واقعیت امر مطلق» نیازمند مقدمات استدلالی بیشتری نیست؟ اگرچه لونرگان نشان می‌دهد که عقل انسان ذاتاً در پی حقیقت نامشروط است اما تبیین دقیق نحوه‌گذار از این ساختار معرفتی به اثبات وجود متعلق آن همچنان محل بحث باقی می‌ماند. ازاین‌رو، تحلیل لونرگان را می‌توان گامی مهم در نقد تبیین‌های تقلیل‌گرایانه دین دانست اما این تحلیل به‌تنهایی همه پرسش‌های فلسفی مربوط به امکان شناخت امر مطلق را پاسخ نمی‌دهد.

نتیجه‌گیری

مقاله حاضر با بررسی بنیادین فرضیه تقلیل‌گرایانه دین (ازجمله فرافکنی فلسفی فوئرباخ و توهم روان‌شناختی فروید) نشان داد که این مدل‌ها در تبیین منشأ واقعی میل به الوهیت به‌طور کامل شکست خورده‌اند. دلیل اصلی این شکست آن است که فرضیه فرافکنی کارکرد ساختاری و ضروری آگاهی انسان را آن‌گونه که در تحلیل‌های برنارد لونرگان متجلی می‌شود، نادیده گرفته یا آن را به اشتباه تفسیر می‌کند.

مدل‌های تقلیل‌گرا، با تقلیل باور دینی به یک مکانیسم جبرانی یا نقص عاطفی، از تمییز میان «نیازهای روانی اکتسابی» و «آرزوی ذاتی، عقلانی و نامحدود» بازماندند. درمقابل، تحلیل لونرگان قویاً اثبات می‌کند که آرزوی نامحدود

برای دانستن و رسیدن به حقیقت نهایی یک پدیدار تصادفی یا آسیب‌شناختی نیست بلکه یک ساختار لایتغیر و جهت‌دار است که در عالی‌ترین سطوح عقلانیت انسان (فهم و قضاوت) ریشه دارد.

بدین ترتیب، تحلیل لونرگان را می‌توان تلاشی برای عبور از محدودیتی دانست که کانت در دیالکتیک استعلایی برای عقل نظری ترسیم کرده بود، زیرا لونرگان، برخلاف کانت، جهت‌گیری عقل به‌سوی امر نامشروط را نه منشأ توهم بلکه شرط امکان انسجام و اعتبار معرفت انسانی می‌داند.

دستاورد معرفت‌شناختی اصلی این نقد آن است که آرزوی نامحدود عقل نه تنها یک نیاز روانی نیست بلکه یک مقدمه ضروری برای حفظ اعتبار کل نظام عقلانیت انسان است.

ابطال پارادوکس: ما نشان دادیم که انکار موضوع عینی و نهایی این آرزو، یعنی «وجود بی‌قیدوشرط»، انسان را دچار پارادوکس معرفت‌شناختی می‌کند. اگر عالی‌ترین فعلیت ذهن ما ذاتاً به‌سمت یک توهم حرکت کند، دلیلی وجود ندارد که به صحت قضاوت‌های متناهی‌تر خود اعتماد کنیم. بنابراین، انکار خدا به معنای نادیده‌گرفتن مبنای عقلانیت انسان است. **اثبات ضرورت:** آرزوی نامحدود عقل را، از نظر معرفت‌شناختی، به‌سمت کشف ضرورت وجود یک «وجود بی‌قیدوشرط» سوق می‌دهد. این وجود مطلق تنها مرجعی است که می‌تواند آرزوی نامحدود عقل را به رضایت نهایی برساند.

دلالت بر خدای شخصی: این نتیجه‌گیری، برخلاف خداباوری کلاسیک صرف، بر وجود یک خدای شخصی و عاشق دلالت دارد. زیرا تنها یک وجود که دارای عقل، اراده و توانایی پاسخگویی باشد می‌تواند غایت آرزوی عقلانی انسان برای فهم نهایی و خیر مطلق باشد و رابطه ضروری‌ای را که در سطح چهارم آگاهی (تصمیم / عمل مسئولانه) شکل می‌گیرد محقق سازد.

درنهایت، مقاله حاضر، با تکیه بر تحلیل ساختار آگاهی نزد لونرگان، بار اثبات را به دوش تقلیل‌گرایان بازمی‌گرداند و نشان می‌دهد که، برای عقلانیت و انسجام معرفتی انسان، باور به خدای مطلق و نامحدود یک ضرورت است نه یک توهم یا نقص.

References

- Feuerbach, L. (1841). *The essence of Christianity*. (G. Eliot, Trans.). Harper Torchbooks.
- Freud, S. (1927). *The future of an illusion*. (J. Strachey, Trans.). Liveright.
- Kant, I. (1998). *Critique of Pure Reason*. Trans. Paul Guyer & Allen W. Wood. Cambridge University Press.
- Lonergan, B. (1972). *Method in theology*. University of Toronto Press.
- Lonergan, B. (1957). *Insight: A Study of Human Understanding*. University of Toronto Press.
- Plantinga, A. (2000). *Warranted Christian belief*. Oxford University Press.
- Wainwright, W. J. (2005). *Religion and morality*. Ashgate Publishing.
- Hegel, G. W. F. (1977). *The phenomenology of spirit* (A. V. Miller, Trans.). Oxford University Press.